

УДК 94 (477.82+477.83/6:1-075)“1941/1944”

**ВОЛИНЬ І ГАЛИЧИНА
ПІД НІМЕЦЬКОЮ ОКУПАЦІЄЮ 1941–1944 рр.:
СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИЙ
І КУЛЬТУРНО-ОСВІТНІЙ АСПЕКТИ**

Костянтин КОНДРАТЮК

Львівський національний університет імені Івана Франка,
кафедра новітньої історії України,
вул. Університетська, 1, 79000, Львів, Україна

У статті зазначено, що керівництво Німеччини не бажало брати на себе щодо мешканців Волині і Галичини жодних правових зобов'язань. Тому місцеве населення не отримало німецького громадянства. Позбавлене громадянських прав воно було зведено до стану бездержавного. На своїй власній території українці перетворилися в людей “третього сорту”. Їх життя і діяльність регламентували накази і правила, порушення яких жорстоко каралися. На підприємствах встановлено довготривалий робочий день. Заробітна плата була мізерною. Нешадно грабували село. На селянські двори накладено надмірні норми здачі сільськогосподарської продукції. Селянин, який не виконував контингентів, оголошувався саботажником і підлягав покаранню. Під страхом суворої кари запроваджено обов'язкову трудову повинність. Головними принципами культурної політики стали сувора регламентація всіх сфер духовного життя населення, зведення його до найпростіших етнічних форм, повністю контрольованих німецькими чиновниками. Основними елементами освітньої системи стали початкові та професійні школи, які мали забезпечити мінімальний рівень освіти молоді та підготувати її до праці у промисловості і сільському господарстві.

Ключові слова: Райхскомісаріат Україна, дистрикт Галичина, нацистський режим, соціальна і культурна політика.

З нападом Німеччини на Радянський Союз 22 червня 1941 р. територія України стала ареною жорстоких боїв. Незважаючи на місцями запеклий опір Червоної армії, німецькі війська швидко просувалися на схід. До середини липня 1941 р. вони зайняли Західну Волинь і Галичину. Початкова смуга поразок Червоної армії пояснювалася багатьма причинами, зокрема системою організації управління військами, яка ґрунтувалася на придушенні ініціативи, репресіями офіцерського корпусу в передвоєнні роки. Окрім цього, німецькі війська були набагато краще оснащені та підготовлені. Не менш важливою причиною було небажання багатьох солдатів захищати більшовицький режим. Німецькі донесення з перших тижнів війни зафіксували велику кількість

дезертирів і перебіжчиків, у зокрема й серед українців. У листопаді 1941 р. серед 3,6 млн полонених радянських солдатів – 1,3 млн становили українці¹.

Населення західних земель України зустріло німців загалом прихильно. Цьому сприяли німецькі пропагандистські відозви у червні 1941 р.: “Українці! Ви будете рівні й вільні в сім’ї європейських народів”. На ставленні до німців місцевих жителів, зокрема Галичини, позначилася пам’ять про старі австрійські часи, найблагополучніші порівняно з пізнішими – польським і радянським режимами. Незважаючи на те, що між слов’янами і німцями існувала упродовж віків ворожнеча, в українців вона все таки вирізнялася пошаною до зовнішніх прикмет цивілізації, притаманних німцям. Існувала думка, що з їхньою допомогою відновиться українська держава, припиняться репресії стосовно мирного населення, зміниться форма власності, зокрема й на землю². Однак дуже швидко такі ілюзії та сподівання розвіялися під суворими реаліями щоденного життя.

Розпочавши агресію, гітлерівці одразу ж захопилися розчленовувати Україну, поділивши її на зону цивільного і зону військового управління. Перша в політико-адміністративному відношенні підпорядковувалася імперському міністерству у справах східних областей на чолі з Альфредом Розенбергом. Міністерство офіційно почало діяти 17 липня 1941 р. Друга, за винятком спеціальних питань економічного характеру, підлягала Головному командуванню сухопутних військ вермахту і включала райони Донбасу, Чернігівської, Сумської та Харківської областей. За домовленістю з Гітлером частина окупованих південних районів України (“Трансністрія”) контролювалася Румунською адміністрацією.

17 липня 1941 р. Гітлер підписав наказ про введення цивільного управління на окупованих “східних територіях”. Пізніше, 1 серпня 1941 р. чотири західні області УРСР – Львівська, Дрогобицька, Станіславська і Тернопільська (без північних районів) під назвою дистрикт “Галичина” з центром у Львові були приєднані до генерал-губернаторства з центром у Кракові, як його п’ятий дистрикт (округ).

20 серпня 1941 р. Гітлер підписав розпорядження про райхскомісаріат “Україна” з центром у м. Рівне, який охоплював основну частину українських земель. Райхскомісаріат “Україна”, у свою чергу, був поділений на шість генеральних округів з центрами в Житомирі, Києві, Миколаєві, Мелітополі і Дніпропетровську. Крайньою на північному заході райхскомісаріату була генеральна округа (“*Generalbezirk*”) Волинь – Поділля у складі Волинської, Рівненської і Кам’янець-Подільської областей та південних районів Білору-

¹ Ярослав Грицак, *Нарис історії України: формування модерної української нації XIX–XX ст.* [Навч. посібник]. (Київ: Генеза, 1996), 219.

² Юрій Киричук, *Нариси з історії українського національно-визвольного руху 40–50 рр. XX ст.* (Львів: ЛНУ ім. Івана Франка, 2000), 10.

сії (Берестейщина і Пінщина). Округа поділялася на генеральні комісаріати: Брест-Литовський, Пінськ, Луцьк, Рівне, Кам'янець-Подільський. Генеральні комісаріати Луцьк і Рівне за своєю територією відповідали території довоєнного (до 1939 р.) Волинського воєводства Польщі. Населення останнього складало 2 млн 856 тис. осіб, з яких українці становили 68%, поляки – 16,6%, євреї – 9,9%, німці – 2,3%, чехи та інші народності – 3,2%³.

Тимчасово “столицею” Райхскомісаріату “Україна”, резиденцією райхскомісара Еріха Коха, було обрано Рівне. Центром генеральної округи “Волинь-Поділля”, де перебував генеральний комісар Шене, став Луцьк. Нижчими ланками німецького адміністративного поділу були: повіт, район та найнижча клітинка – село. Всюди на визначеній за новим поділом території встановлювалася німецька адміністрація, в якій не німці могли займати тільки посади нижчого або, як виняток, середнього ешелону. Таким чином, окупанти розділили Україну на частини, запровадили новий територіально-адміністративний поділ, керуючись при цьому планами пограбування завойованих земель.

20 серпня 1941 р. райхскомісаріат “Україна” очолив Е. Кох, активний і жорстокий провідник ідей нацизму, який користувався повною довірою Гітлера. Головна теза Коха: *“Немає ніякої України... Землі України мають бути розділені між солдатами – переможцями”*. Про реакцію Коха на отримання призначення свідчить промова, звернена до його підлеглих після приїзду на Україну у вересні 1941 р.: *“Мене знають як жорстокого собаку. Саме тому мене призначено райхскомісаром України. Наше завдання полягає у висмоктванні з України всіх товарів, які лише можна захопити, без огляду на почуття і власність українців. Панове, я чекаю від вас найсуворішого ставлення до місцевого населення”*⁴.

Генеральну губернію, у склад якої потрапив дистрикт “Галичина”, очолював Ганс Франк. 26 листопада 1941 р. він поширив на Галичину розпорядження від 21 жовтня 1939 р., згідно з яким передбачалась смертна кара для тих, хто *“вживає насильницьку дію проти Німецької Держави та здійснення в генерал-губернаторстві суверенної влади”*, *“закликає або заохочує до непослуху”*, *“вчиняє насильницьку дію проти німця”*, тощо⁵.

Структура й чисельність німецької цивільної адміністрації в райхскомісаріаті Україна і в дистрикті “Галичина” не лишали сумнівів щодо намірів німців зберегти за собою цілковитий контроль. Сюди було відряджено велику кількість чиновників. Але оскільки Україна була однією з останніх завойованих країн, то до неї припали лише покидьки німецького чиновництва. Тому пихатість німців нерідко поєднувалась з невмілістю. Непорушним принци-

³ *Волинь і Холмщина 1938–1947 рр.: польсько-українське протистояння та його відлуння*. (Львів: Інститут українознавства імені І. Крип'якевича НАН України, 2003), 204.

⁴ Орест Субтельний, *Україна: історія*. (Київ: Либідь, 1991), 404–405.

⁵ *Безсмертя. Книга пам'яті України 1941–1945*. (Київ: Книга Пам'яті України, 2000), 176.

пом нацистських властей стало те, що на всі важливі адміністративні та господарські посади призначали німців.

Окупаційна адміністрація в Галичині і Волині спиралася у своїй діяльності на різноманітні каральні органи – державну таємну поліцію (гестапо), озброєні загони націонал-соціалістичної партії Німеччини (СС), службу безпеки (СД) та ін.

Судові вироки забезпечували (наглі суди) полкових і батальйонних командирів поліції або представника начальника поліції безпеки та служби безпеки “в особі гауптштурмбанфюрера та двох урядовців даної частини”. До компетенції останнього належали покарання в’язницею навіть за неправильне застосування німецьких прапорів, символів націонал-соціалістичного руху.

Допоміжна адміністрація створювалася із представників місцевого населення, які виявили бажання співпрацювати з німцями. Нижчою інституцією місцевого управління була сільська управа на чолі зі старостою. Практична робота сільських управ зводилася до управління селом і забезпечення реквізиції продовольства для німців. Староста зі своїм помічником і бухгалтером виконували розпорядження німецьких адміністративних органів (реєструвати прибулих, вели облік населення, стягували податки, забезпечували поставки, надавали робочу силу, гужовий транспорт та ін.). Органи місцевого управління діяли в умовах повної підконтрольності та залежності від німецьких адміністративних і поліцейських органів. У розпорядженнях місцевої влади так і зазначалося – “підстава: наказ німецького командування”. На місцях з українців створювалася поліція для охорони громадського порядку під назвою “*Hilfsmannschaft*” (допоміжна поліція) та вартова (охоронна) поліція шуцманшафт (“*Schutzmannschaft*”). У районах нараховувалося по 30–50 поліцистів допоміжної поліції, а в повітових центрах стояли повітові сотні шуцманшафту.

Встановлення окупаційного режиму супроводжувалося позбавленням населення більшості громадських прав і свобод. Обґрунтовуючи свої дії воєнною необхідністю, німецькі урядові інстанції та окупаційна адміністрація заборонили тут свободу друку, зборів, організації спілок тощо. Спеціальним розпорядженням райхсміністра окупованих східних територій А. Розенберга було обмежено свободу місце пересування місцевого населення цих земель. 16 серпня 1941 р. він запровадив реєстрацію мешканців захопленого східного простору, а 19 листопада того ж року заборонив їм переходити або виїжджати поза межі райхскомісаріатів без спеціального дозволу на це з боку окупаційної адміністрації⁶.

Позаяк в експансіоністських планах нацистів для Галичини і Волині, як і інших районів України, була передбачена роль лише колоній, керівництво Німеччини не бажало брати на себе щодо мешканців цих територій жодної відповідальності або правових зобов’язань. Тому волиняни і галичани протягом

⁶ Німецько-фашистський окупаційний режим на Україні. Збірник документів. (Київ: Держполітвидав УРСР, 1963), 287.

окупації не отримали німецького громадянства. Позбавлені громадянських прав, вони були зведені до стану бездержавних і, тим самим, без громадянських осіб. Безправність населення окупованих східних територій значною мірою визначала особиста позиція райхсканцлера Німеччини Адольфа Гітлера, який не мав наміру надавати їм німецького громадянства. Позбавлені основних прав і свобод мешканці Волині та Галичини могли розраховувати тільки на право праці, що стала головною запорукою їхнього життя.

Політика німецької влади щодо українців як нації була єдиною, однак, форми і методи її здійснення у різних окупаційних утвореннях мали свою специфіку. У райхскомісаріаті “Україна” і Прифронтній зоні нацистський режим набував найекстремальніших форм. Завдяки особливому статусові Генеральної губернії як майбутньої території райху, колишньої приналежності Галичини до Австро-Угорської імперії, віддаленості від лінії фронту, нацистський режим тут мав м’якші форми. Виходячи із стратегічного становища краю, генерал-губернатор Ганс Франк та губернатор дистрикту Галичина Отто Вехтер ставили своїм завданням зберігати тут спокій і стабільність. Отже, у Генеральній губернії на певному етапі створилась специфічна ситуація, німці не форсували тут реалізацію остаточних стратегічних цілей щодо українства. Вони нейтрально дивилися на прагнення українців у Генеральній губернії подолати наслідки полонізації, сподіваючись таким чином посилити протистояння між українцями і поляками. Тобто здійснювався давній принцип – “поділяй і володарюй”.

Новий губернатор дистрикту “Галичина” О. Вехтер (з лютого 1942 р.) був австрійцем за походженням⁷. Його батько, генерал австро-угорської армії, під час Першої світової війни воював у Галичині. Вехтер вважав, що тут треба відновити старі німецько-австрійські впливи. На відміну від попередника Карла Ляша новий губернатор демонстративно симпатизував українцям, навіть найняв собі вчителя української історії. О. Вехтер не протистояв генеральній лінії Гітлера, однак був “кращим тактиком” і політиком-прагматиком.

З метою реалізації своїх планів губернатор вмів маніпулювати діяльністю Українського центрального комітету, який очолював відомий український географ Володимир Кубійович. Український центральний комітет було утворено ще на весні 1940 р. у Кракові. Це був заклад соціального забезпечення, обов’язки якого полягали у нагляді за хворими, літніми людьми, безпритульними дітьми, в організації громадської служби охорони здоров’я, освіти, у допомозі військовополоненим та в представництві інтересів українських робітників, котрі відряджались до Німеччини. Після нападу Німеччини на СРСР та включення Галичини до складу Генеральної губернії УЦК поширив діяльність і на дистрикт “Галичина”. У березні 1942 р. до УЦК приєднано

⁷ Андрій Боляновський, “Національна політика нацистської Німеччини в Галичині у 1941–1944 рр.,” *Вісник Львівського університету. Серія історична* 32. (Львів, 1997): 231.

Український крайовий комітет у Львові, голова якого Кость Паньківський став заступником провідника УЦК. У політичному відношенні Комітет перебував під впливом ОУН Андрія Мельника, чимало прибічників якого були співробітниками цього органу.

Щоб захистити українське населення від репресій, розширений УЦК намагався уникати конфронтації з нацистами, зосередившись на посиленні української присутності в містах і на розвитку продуктивних сил. Протягом усієї війни це була єдина організація, що могла, хоч і дуже обмеженою мірою, боронити соціально-економічні і культурні інтереси українців у Генеральному губернаторстві. *“Комітет не був одноцільною організацією, і деколи доходило до розходжень між проводом або самим Кубійовичем та діячами з провінції, які закидали Кубійовичу, що він далеко йде у своїй співпраці з німцями”*⁸. Голова УЦК В. Кубійович і його заступник К. Паньківський були головними пропагандистами політичних поглядів О. Вехтера серед галицького українства⁹. Загалом з лютого 1942 р. українське національне життя в межах Галичини було зведене до прокрустових рамок діяльності, дозволених німецькою адміністрацією. Проте В. Кубійович і його прихильники вважали, що існують дві німецькі лінії – “політика Коха” та “політика Вехтера”, і що саме остання переможе, значно розширивши права українства¹⁰.

Розробляючи головні напрямки соціально-економічної політики на завоєваних землях Східної Європи вище керівництво Третього райху розраховувало на максимально ефективну їх експлуатацію. Населення мало бути цілковито залежним від окупаційних властей і позбавленим прав на участь у розподілі продукції власного виробництва, прийняття рішень щодо управління економічними процесами тощо. Згідно з проектами райхсканцлера СС Генріха Гімmlера, населення Сходу Європи повинно було стати резервуаром робочої сили, позбавленої власного керівництва і здатної щороку постачати Німеччині необхідну кількість робітників¹¹.

Головною метою німецької політики було якнайбільше вилучити продовольчих товарів і сировинних ресурсів для постачання Райху. На такій політиці наполягав Г. Герінг (друга особа в Райху), даючи настанови гауляйтерам окупованих областей. Герінг вимагав: *“Ви послані туди не для того, щоб працювати на добробут довірених вам народів, а для того, щоб вичерпати все можливе з тим, щоб міг жити німецький народ”*¹².

⁸ Галина Стефанюк, “Українська громадськість у боротьбі за національну освіту та культуру в 1941–1944 рр.,” *Вісник Прикарпатського університету. Історія* 7. (Івано-Франківськ, 2003): 39.

⁹ Кость Бондаренко і Юрій Киричук, “Український центральний комітет,” *Вісник Львівського університету. Серія історична* 29. (Львів, 1993): 68–75; Володимир Кубійович, *Мені 85*. (Мюнхен: Видавництво “Молоде Життя”, 1985), 143.

¹⁰ Грицак, *Нарис історії України*, 231.

¹¹ “Генеральный план «Ост»,” *Военно-исторический журнал* 1. (Москва, 1960): 89.

¹² *Нюрнберзький процес. Сборник материалов*. (Москва: Юридическая литература, 1989), т. 4, 271.

Отже, основним змістом економічної політики окупантів в Україні було широкомасштабне організоване пограбування. Розпорядження і накази імперського міністра окупованих східних областей входили до “Зеленої папки” Г. Герінга і мали назву “Коричнева папка”. Друга частина “Коричневої папки” – це розпорядження і накази цивільного управління в райхскомісаріаті “Україна”. Матеріали “Коричневої папки” відбивають коригування економічної політики на окупованих східних територіях взагалі, зокрема, на території України, в залежності перебігу подій на фронті. Але за всіх умов головне залишалось незмінним – всі багатства України оголошувалися довічною власністю Райху.

В економічному пограбуванні України брали участь як німецькі воєнні концерни, так і державні об’єднання. Спочатку в плани дій нацистів входило зберегти лише добувну промисловість, підприємства з виробництва сільськогосподарського реманенту та сировини. Планувалося провести деіндустріалізацію великих промислових центрів шляхом демонтажу устаткування, вивезення його до Німеччини.

Провал “бліцкригу” змусив гітлерівців переглянути наміри щодо використання ресурсів окупованих областей. 23 січня 1942 р. з’явилася спеціальна директива міністерства у справах окупованих територій на Сході А. Розенберга, яка містила перелік галузей і підприємств, що їх необхідно було негайно запустити для потреб вермахту. Визначалося також, що першочерговим завданням є здійснення повного продовольчого забезпечення німецьких військ за рахунок окупованих областей. У розпорядженні райхскомісаріату “Україна” від 20 травня 1942 р. зазначалося, що хто не виконує вимог здачі сільськогосподарської продукції, буде покараний – всі запаси збіжжя і вся велика рогата худоба будуть у нього забрані, а сам він ув’язнений або навіть засуджений до страти¹³. Населенню було заборонено різати велику рогату худобу та свиней – їх забирали для потреб Райху. Не дозволяли продавати продукти на базарах, жителям міст – виїздити в села міняти речі на харчі. У затриманих все відбирали.

Згідно із твердженням нацистської пропаганди, своєю власною працею населення мало визначити місце, на яке воно буде заслуговувати в майбутній “Новій Європі” під егідою Німеччини. На дистрикт Галичина у 1941 р. було поширене розпорядження уряду Генеральної губернії про трудову повинність для місцевих мешканців віком від 18 до 60 років¹⁴. Таке розпорядження було також поширене і в райхскомісаріаті “Україна”.

Невдовзі після окупації України повсюди з’явилися біржі праці, без відома яких не можна було ні найнятися на роботу, ні звільнитися з неї. Біржі праці

¹³ *Безсмертя. Книга пам’яті України 1941–1945*, 185.

¹⁴ Андрій Боляновський, “Соціальні аспекти гітлерівського «нового порядку» в Галичині у 1941–1944 рр.,” *Вісник Львівського університету. Серія історична* 33. (Львів, 1998): 188.

вели облік робочої сили за професіями, стажем, здібностями, віком тощо. У сільських районах проведення обліку покладалося на старост, бо біржі праці діяли тільки в містах. Через них здійснювалося залучення робітників і службовців до установ та підприємств, а також мобілізація на шляхові, будівельні роботи, на торфорозробки, заготівлю лісу тощо. Біржі праці забезпечували не тільки облік робочої сили, а й її використання.

За ухиляння від реєстрації жорстоко карали, не зупиняючись перед фізичним знищенням. Невихід на роботу без поважних причин чи самовільне залишення місця роботи розцінювалося як саботаж і каралося навіть смертю. До непокірних або “ледачих” після двох попереджень застосовували тілесні покарання. Після цього таких робітників відправляли за допомогою служби безпеки в трудові табори. “Заходи щодо українців, – зазначалося у директивній вказівці райхскомісаріату, – не повинні мати характеру м’якості...”.

Поряд з обов’язком працювати, з населення стягувалася велика кількість податків і поборів. Розпорядженням А. Розенберга встановлювався сільськогосподарський податок, а також податок з нетоварних підприємств, податок на прибуток, грошовий податок на прибутки громадських господарств і кооперативних підприємств, податок на транспорт, ремесла, збори на потреби житлового будівництва, збори на потреби культури тощо. Ті ж особи, які з тих чи інших причин намагалися уникнути обов’язку праці або ухилялися від сплати податків чи виконання інших повинностей окупаційної влади, підлягали різним формам покарання (найчастіше підлягали тюремному ув’язненню як саботажники).

Оголосивши всі землі власністю німецької держави, гітлерівці разом із тим не пішли на ліквідацію радгоспів і колгоспів, які були створені в західних областях України у 1940–1941 рр. Їх було перетворено на державні маєтки – лігеншафти з примусовою працею селян й передачею вирощеного окупаційним властям. Передбачалося, що після переможної війни кращі землі перейдуть до німецьких колоністів. Що ж до індивідуальних селянських господарств, то волинські та галицькі селяни отримали землю не для володіння, а лише для користування. За здану сільськогосподарську продукцію селяни отримували платню за цінами, встановленими німецькою адміністрацією. Це мало переконати населення, що продукти не реквізуються, а скуповуються. Однак, за отримані невеликі гроші селяни майже нічого не могли придбати для себе – як через зниження закупівельних цін на сільгосппродукцію, так і через одночасне падіння власного рівня купівельної спроможності. З усієї виробленої у своїх індивідуальних господарствах продукції селяни могли зберігати для власного вжитку та продавати за встановленими німецькою адміністрацією “твердими цінами” лише те, що залишалося після здачі ними контингентів¹⁵. Закупівлю товарів першої необхідності селяни могли здійснювати лише за ви-

¹⁵ Державний архів Львівської області (далі – ДАЛО), ф. Р-24, оп. 2, спр. 5, 16, 17, 47.

даними владою спеціальними талонами, що підтверджували виконання ними норм постачання сільськогосподарських продуктів¹⁶.

Селянин, який не виконував контингентів, оголошувався саботажником, підлягав високому грошовому штрафові, конфіскації збіжжя та реманенту і, в окремих випадках, відправленню до табору примусової праці¹⁷. У липні 1942 р. за розпорядженням генерал-губернатора Генеральної губернії Г. Франка про “охорону жнив” у дистрикті “Галичина” під час збору врожаю від 1 серпня до 1 листопада у селах запроваджувався надзвичайний стан. Німецькі спеціальні суди отримали право страчувати кожного, хто зумисне “псував або нищив харчові та фуражні продукти, не виконував або перешкоджав іншим виконувати контингенти”¹⁸. У 1943 р. надзвичайний стан у селах дистрикту був знову поновлений, але вже не на три, як у 1942 р., а на п’ять місяців¹⁹.

Окупаційні власті прагнули налагодити роботу підприємств, електростанцій, залізниць. Робочий день тут тривав 12–14 годин, заробітна плата була мізерною. Розмір місячної заробітної плати українського кваліфікованого робітника був встановлений в сумі 300 злотих, некваліфікованого – 180. Таку платню отримували працівники фізичної праці міст I-го класу, яким був Львів. Робітники міст II-го і III-го класу отримували заробітну плату значно нижчу.

Платні тарифи для працівників розумової праці в дистрикті Галичина були щонайменше вдсятеро нижчими, ніж тарифи для цієї категорії осіб у Німеччині. У самій же Галичині німецькі адміністративні чиновники та представники німецької інтелігенції отримували подекуди в 6–9 разів більше грошей, аніж такі самі місцеві спеціалісти. Так, щомісячно німецька друкарка отримувала 1400 злотих, ненімецька – 150 злотих; німецький викладач фахових курсів – у межах 4000 злотих, а ненімецький – лише 650. Низька заробітна плата призводила до гострої нестачі в мешканців міст багатьох продуктів споживання і товарів першої необхідності – текстильних і господарських товарів, взуття, мила, хліба, круп, не кажучи вже про м’ясо, масло, цукор²⁰.

Збір великої кількості продуктів у селах і не допуск їхнього притоку в міста прирікав населення окупованих територій на недоїдання. На початку 1942 р. у багатьох селах та містечках Підкарпаття і в Карпатах ця політика, яка збігалася з часом з наслідками повені та неврожаєм, призвела до голодування і смертних випадків. У травні 1942 р. у Галичині голодувало більше 250 тис. осіб. Зростанню смертності вдалося запобігти лише завдяки акції допомоги голодуючим, організованої Українським центральним комітетом та його філіями в округах –

¹⁶ Там само, оп. 3, спр. 23, арк. 1–168.

¹⁷ Там само, ф. Р-35, оп. 6, спр. 2228, арк. 20.

¹⁸ Кость Паньківський, *Роки німецької окупації*. (Нью-Йорк, Париж, Сідней, Торонто, 1983), 192.

¹⁹ Ludwik Landau, *Kronika lat wojny i okupacji*. (Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1962), t. 2, 149, 489.

²⁰ ДАЛО, ф. Р-185, оп. 1, спр. 12, арк. 138.

Українськими допомогливими комітетами. У рамках цієї акції весною 1942 р. для потерпілих були створені народні кухні й організовано переселення з Бойківщини, Підгір'я, Гуцульщини та Лемківщини майже 22 тис. дітей, яким загрожував голод. Однак, випадки недоїдання і голоду тривали й далі²¹.

На перших порах після приходу німців почало оживати громадсько-культурне життя. Діячі культури, особливо в Галичині, повернулися до своїх перших форм об'єднання – за національним принципом. У Львові оформилися і почали діяти спілки журналістів, письменників, художників, композиторів, театральних діячів. У містах з'явилася незалежна українська преса. Відкрилися театри. У липні 1941 р. поновило роботу товариство “Просвіта”. Однак дуже швидко ілюзії тих, які чекали від німців поступок у культурному житті розвіялись.

Розглядаючи Україну як німецьку колонію, а її слов'янське населення – як людей другого сорту, окупанти запровадили німецьку мову, як урядову, а українську і польську оголосили допоміжними. Комендант Львова 20 серпня 1941 р. видав наказ, згідно з яким на державних, промислових і торговельних закладах написи мали бути німецькою мовою, а українською і польською допускалися поруч лише за умови, що їх буде виготовлено меншими літерами²². На німецький штиб перейменовувалися вулиці та деякі міста. Згідно з розпорядженням головного відділу внутрішніх справ уряду Генеральної губернії від 15 серпня 1941 р. Львів офіційно називався Лемберг, Станіслав – Станісляу, Коломия – Коломеа. Скрізь стверджувалося, що Львів – це старовинне німецьке місто і все, що він здобув, є заслугою німецької культури, що навіть дзвін у кафедральному соборі св. Юра – витвір німецького ремісника²³.

Суворо регламентація всіх сфер духовного життя поневоленого населення, зведення його до найпростіших етнічних форм, повністю контрольованих державними чиновниками, визначали головні принципи культурної політики нацистського режиму в Галичині та Волині. Так, відділ пропаганди уряду губернатора дистрикту “Галичина” здійснював нагляд за діяльністю театрів, кінотеатрів, радіокомітетів, установ літератури, музичного та образотворчого мистецтва, тимчасом як відділ освіти і науки контролював заклади освіти, бібліотеки, музеї. Уповноваженому шефа преси в Генеральній губернії для дистрикту підпорядковувалася вся преса.

Подібна політика проводилася і на Волині. Восени 1941 р. тут були закриті всі школи (крім початкових і фахових), припинено діяльність “Просвіти”, що постала з відходом радянських військ. Для керівництва видавничим процесом

²¹ Боляновський, “Соціальні аспекти гітлерівського «нового порядку» в Галичині у 1941–1944 рр.,” 193–194.

²² ДАЛО, ф. Р-35, оп. 5, спр. 13, арк. 10; оп. 6, спр. 228, арк. 19.

²³ Олександр Луцький, “Українське культурне життя Галичини під час німецької окупації,” *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. Збірник наукових праць* 3–4. (Львів, 1997): 197–198.

створено “Німецьке видавниче і друкарське товариство” з осідком у Луцьку, яке одержало виключне право давати дозвіл на заснування часописів і відповідно контролювати їх. Будь-який вияв вільнодумства на сторінках преси суворо переслідувався, винні каралися. Було категорично заборонено обговорювати на шпальтах газет питання майбутнього оформлення політичного і господарського життя окупованих німцями територій, публікувати статті, що популяризують ідею української державності. Кожна газета повинна була три чверті площі надавати для матеріалів німецького інформаційного агентства²⁴.

Загалом дії нацистів нагадували політику більшовицького режиму, який так само централізував усі культурні засоби і скеровував духовні процеси в єдине русло, контрольоване партійно-державним апаратом. Така подібність лише підтверджує спорідненість націонал-соціалізму і більшовизму, однотипність обидвох тоталітарних режимів. Вони прагнули до повного контролю над життям суспільства та окремої особи, до їх підпорядкування панівній ідеології, щоб унеможливити будь-яку опозицію чи дисиденство. Для досягнення потрібних результатів вони не зупинялися перед відвертим насильством, включаючи і масовий терор. Відмінності між ними існували не стільки в певних соціально-економічних підвалинах, як в ідеологічному оформленні тих устроїв, у змісті та методах їх пропаганди. Радянська пропаганда прикривалася бутафорними гаслами, а нацистська вирізнялася відвертістю, відкрито пропагуючи мету Третього райху – світове панування, повне ігнорування прав інших народів, насамперед слов’янських²⁵.

Поширивши на дистрикт Галичина раніше впроваджені в Генеральній губернії директиви про ліквідацію всіх основних структур польської культури, влада протягом 1941–1944 рр. не дозволяла існування жодних польських культурно-освітніх, літературно-мистецьких і наукових установ та організацій. Наприкінці вересня 1941 р. служба безпеки (СД) однозначно дала зрозуміти й українцям, що самостійне існування їх культурно-просвітницьких товариств і мистецьких спілок надалі не буде дозволено. Умовою їх збереження було повне підпорядкування Українському крайовому комітету. У листопаді комітет взяв під свою опіку мистецькі спілки. Наприкінці січня 1942 р. всі правління спілок склали свої повноваження, а Крайовий комітет призначив їм голів (мужів довір’я). Після невдалих спроб керівників “Просвіти” затвердити її власний статут як самоврядної організації товариство теж було змушене підпорядкуватися Українському крайовому комітету. У березні 1942 р. усі незареєстровані громадські організації та товариства в Галичині було офіційно розпущено. Відтоді українці могли легально проводити масову культурно-освітню роботу виключно в рамках Українського центрального комітету, який саме на той час поширив свою діяльність на

²⁴ *Історія України*, вид. 3-є. (Львів, 2002), 326.

²⁵ Там само, 198.

всю Генеральну губернію²⁶. Читальні “Просвіти” були повсюдно реорганізовані в українські освітні товариства²⁷, які були підпорядковані місцевим структурам УЦК. Ті в свою чергу здійснювали загальне керівництво і контроль за її діяльністю. Для проведення ж будь-якого публічного заходу – концерту, лекції, зборів, освітні товариства повинні були обов’язково заручитися попереднім дозволом німецької поліції, на яку покладалися також обов’язки політичного цензора. Освітні товариства стали фактично єдиним осередком всього українського організованого життя на селі і в містах. Провідна роль у їх діяльності належала національно свідомій інтелігенції – вчителям, священикам, службовцям, селянам.

Розуміючи вагу освіти для дорослого населення і особливо молоді, українські освітні товариства ініціювали утворення самоосвітніх гуртків, гуртків боротьби з неписьменністю, залучали неписьменних до навчання. При освітніх товариствах створювалися драматичні та музикальні гуртки, хори. Велику роль у піднесенні народного духу відігравали національні свята, організовані силами освітніх товариств, а також повітові, окружні і краєві конкурси самодіяльних хорів, солістів, драматичних гуртків. Чимало зробили для того, щоб культурно-освітня діяльність була наповнена національно-виховним змістом учасники українського національного підпілля, які надавали виняткового значення патріотичному вихованню.

Німецькі власті гальмували розгортання діяльності українських освітніх товариств. На початку 1943 р. вони категорично заборонили їм влаштовувати будь-які концерти, вистави без їх відома. На затвердження служби безпеки кожне товариство повинно було підготувати перспективний план усіх культурно-освітніх заходів, у якому треба було вказати їх конкретний зміст, місце і час проведення, прізвища відповідальних осіб. Якщо товариства не виконували цього розпорядження їх діяльність забороняли. Цензура обмежувала формування бібліотек товариств. Лише ті книжки, які були дозволені відділом пропаганди, можна було включати до книгозбірень і видавати читачам²⁸.

У вузьких рамках стандартів офіційної нацистської ідеології, щораз більших адміністративних обмежень і поліцейських переслідувань українська культура не мала можливості нормально розвиватися. Уряд Генеральної губернії розпорядженням від 24 березня 1942 р. зобов’язував усіх, хто прилюдно працював у галузі літератури, журналістики, музики, театру, образотворчого мистецтва, щороку одержувати дозвіл на продовження діяльності. Надалі вся діяльність такої особи підлягала наглядові відділу народної освіти та пропаганди при уря-

²⁶ Олександр Луцький, “Українське культурне життя Галичини під час німецької окупації,” *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. Збірник наукових праць* 3–4. (Львів, 1997): 197–198. Олександр Луцький, “Українське культурне життя Галичини під час німецької окупації,” *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. Збірник наукових праць* 3–4. (Львів, 1997): 198–199.

²⁷ *Львівські вісті*, 25 квітня 1942.

²⁸ *Вісник УЦК* 1/39.(1943): 5.

ді генерал-губернатора²⁹. Влада категорично заборонила поширення друкованих творів без урядового дозволу. Все, що друкувалося, мусило мати окремий дозвіл і німецький переклад, навіть концертна програма або афіша. Ненімецьким книгарням повністю заборонили продавати політичну літературу. Продаж технічної, медичної та іншої літератури теж дозволяли тільки після цензури. Книжкові фонди найбільших львівських бібліотек було об'єднано в одну державну книгозбірню недоступну для широкого читацького загалу. Також закрито для відвідування всі музеї краю. Наприкінці 1941 р. припинено вихід восьми українських газет. Відтоді процес ліквідації українських часописів, які з'явилися влітку 1941 р. поза межами Львова, набув незворотного характеру. У 1942 р. для українців видавалася лише одна щоденна газета “Львівські вісті” і один український тижневик “Рідна земля”. Видавалися вони в галицькому філіалі німецького урядового видавництва в Генеральній губернії³⁰.

У Львові німецька адміністрація дозволила діяльність оперного театру, який складався з чотирьох відділів: драми, опери, оперети, балету. У театрі працювало близько 600 осіб. Інші волинські та галицькі театри високим мистецьким рівнем не вирізнялися. Акторам часто доводилося грати в непристосованих для вистав приміщеннях, без належного театрального реквізиту, опалення та освітлення, за дуже низьку оплату. У квітні 1942 р. заробітна платня акторів Тернопільського театру складала 200–400 злотих, у той час коли кілограм борошна у вільній торгівлі коштував 20–30 злотих, а пара звичайних жіночих панчіх – 80 злотих³¹.

Після закриття у липні 1941 р. усіх вищих навчальних закладів і академічних установ великий загін педагогів і науковців був позбавлений можливості проводити систематичну дослідницьку працю. Жодних результатів не дали спроби офіційно відновити діяльність Наукового товариства імені Шевченка, тому його члени організували свою діяльність напівлегально.

У питаннях освіти німецька адміністрація часто дотримувалася розробленої програми перетворення мешканців регіону в робочу силу для Третього району. Тому основними елементами освітньої системи стали початкові та професійні школи, які мали забезпечити мінімальний рівень освіти молодих людей і підготувати їх до виконання найпростіших функцій у промисловості та сільському господарстві, торгівлі.

Дозвіл на відкриття школи давав відділ науки і освіти при уряді губернатора дистрикту. Безпосереднє керування шкільництвом на території окремої округи належало шкільному радникові, який за допомогою двох інспекторів (окремо для українських і окремо для польських шкіл) здійснював нагляд за діяльністю всіх державних освітніх закладів.

²⁹ *Львівські вісті*, 25 квітня 1942.

³⁰ *Львівські вісті*, 12 червня 1942.

³¹ Луцький, “Українське культурне життя Галичини під час німецької окупації,” 205.

Порівняно з райхскомісаріатом “Україна” в дистрикті Галичина українській інтелігенції вдалося організувати досить розгалужену систему освіти дітей. Наймасовішими були початкові школи трьох типів: одно- і двокласні, три- і чотирикласні, п’яти- і більше класові, де загалом у 1942 р. навчалось понад півмільйона українських дітей³². У шкільництві існувало безліч проблем і труднощів. У багатьох школах через нестачу необхідних приміщень навчання проводилося у дві зміни, бракувало підручників і приладдя. Перед початковими школами ставилися дуже скромні завдання – навчити дітей писати, читати, рахувати і дати їм елементарні відомості з рідної мови, релігії, арифметики, історії, географії, гігієни. Як обов’язковий предмет з 1942 р. у всіх школах було запроваджено вивчення німецької мови³³.

Хоча німецьким шкільним законодавством в Генеральній губернії та в райхскомісаріаті “Україна” запроваджувалося обов’язкове початкове навчання дітей віком від 7 до 14 років, проте десятки тисяч дітей шкільного віку не мали змоги відвідувати школу³⁴. До цього спричинилися відсутність шкільних приміщень, холод, злидні батьків, широке використання дитячої праці в сільському господарстві, на шкоду навчанню, епідемії тощо. Перешкодою стали регулярні реквізиції шкільних приміщень владою, що перетворювала їх на склади під збіжжя. До того ж багато вчителів просто не могли фізично існувати на свою мізерну платню і при нагоді залишали місце праці.

Такі ж проблеми залишалися найболючішими і для більшості з 10-ти українських гімназій дистрикту, що давали своїм випускникам середню освіту. Для вступу до гімназії дітям потрібно було витримати серйозний конкурсний відбір, оскільки бажаючих вчитися було багато. Навчання в гімназіях було платне. Восени 1942 р. у державних гімназіях Генеральної губернії з українською мовою навчалось всього 5 тис. учнів.

Окупаційна адміністрація, розглядаючи українців як джерело дешевої робочої сили, не заохочувала відкриття гімназій, натомість прихильно ставилася до розбудови фахового шкільництва, покликаною готувати робітників для потреб промисловості, ремесла і сільського господарства. Програма навчання в наймасовіших обов’язкових сільськогосподарських школах, наприклад, складалася з предметів із різних ділянок польового і тваринницького господарства, а для дівчат було введено хатнє господарство і городництво. Таких шкіл у дистрикті налічувалося 158, де навчалось близько 50 тис. учнів³⁵.

Більше пропагандистське, ніж реальне значення мало для українців розрекламоване в пресі відкриття у 1942 р. державних фахових курсів з деякими правами вузів для медицини, ветеринарії, рільництва та технічних наук. Викла-

³² *Краківські вісті*, 18 лютого 1942.

³³ *Краківські вісті*, 10 березня 1942.

³⁴ *Вісник УЦК* 4/42.(1943): 26.

³⁵ *Крайове господарське товариство “Сільський господар” у Львові. 1899–1944.* (Нью-Йорк: Товариствоукраїнських кооператорів, 1970), 107.

довою мовою на цих курсах була німецька, право навчатися тут одержали окрім німців, також і українці і поляки. Навчання на фахових курсах було платним³⁶

У 1942–1943 навч. році на медичних курсах налічувалося 750 українських студентів, на технічних – 393, агрономічних – 287, ветеринарних – 142, фармацевтичних – 124, лісового господарства – 80. Загалом на вищих фахових курсах вчилася 1776 українців, студентів-поляків було не більше третини³⁷.

Наприкінці 1943 р., коли воєнні дії наблизились до західних земель України і став очевидним майбутній крах Третього райху, культурне життя поступово припинилося. Перед місцевою інтелігенцією гостро постало питання: що робити? Навчена гірким досвідом 1939–1941 рр., вона масово вдалася до виїзду на Захід. За деякими підрахунками загальне число українських емігрантів склало тоді понад 100 тис. осіб³⁸, більшість із Західної України.

VOLHYNIA AND GALICIA UNDER GERMAN OCCUPATION IN 1941–1944: SOCIAL, ECONOMICAL, CULTURAL AND EDUCATIONAL ASPECTS

Kostiantyn KONDRATIUK

Ivan Franko National University of Lviv,
Mykhailo Hrushevskiyi Chair of Contemporary History of Ukraine,
1 Universytetska str., 79000, Lviv, Ukraine

The author of the article states that German authorities did not want to have any legal responsibilities concerning the residents of Volhynia and Galicia. People of these territories were deprived of their civil rights. Ukrainian residents were turned into the people of the third hind. Their lives and activities regulated orders and rules, violations of which were severely punished. There workers who were employed by factories had to work long hours. Wages were scanty. The peasant households imposed excessive rules for the delivery of agricultural products. A peasant who did not perform contingents was declared a saboteur and was punished. An obligatory working duty was established together with strict punishments not fulfilling it. The main principle of cultural policy was exact limitation of all parts of cultural life of local population which turned it into the simplest ethnic form under full control of state. Primary and professional schools became the main element of educational system. There schools were founded to provide minimal level of education and prepare the youth to the work at industrial and agricultural areas.

Key words: Reichskommissariat Ukraine, District of Galicia, Nazi regime, social and cultural policy.

Стаття надійшла до редколегії 27.10.2018

Прийнята до друку 8.11.2018

³⁶ *Львівські вісті*, 16 червня 1942.

³⁷ *Крайове господарське товариство “Сільський господар” у Львові. 1899–1944*, 110.

³⁸ *Енциклопедія українознавства*, у 2-х т. (Мюнхен, Нью-Йорк: Видавництво “Молоде життя”, 1949), т. 1, 156.